

Η πολυγλωσσία στην Ελλάδα

ΛΑΜΠΡΟΣ Μ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ

ΜΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ πριν, ελάχιστοι συμπολίτες μας γνώριζαν την ύπαρξη και τη χρήση, ακόμη και στις μέρες μας, γλωσσών διαφορετικών από την ελληνική. Κι ενώ ο «μέσος» νοτιο-ελλαδίτης ούτε γνώριζε, ούτε ενδιαφερόταν, τα πράγματα ήταν κάπως διαφορετικά στη βορειότερη Ελλάδα. Στη Θράκη ακούγονται τα τουρκικά και τα «πομάκια», στη Μακεδονία είναι κοινό μυστικό τα «βουλγάρικα», και τέλος πάντων, όλοι λίγο πολύ έχουν ακούσει κάποια ποντιακά, κάτι διαφορετικό δηλαδή. Σήμερα, τα πράγματα και λόγω συγκυρίας έχουν αλλάξει· ωστόσο, ακόμη κι αν η πληροφόρηση είναι ελλιπής, οι περισσότεροι έχουν πλέον τη βεβαιότητα, ότι τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι.

Όπως προκύπτει από τις επίσημες δημοσιευμένες στατιστικές του ελληνικού κράτους, το 1928 μόλις 95 άτομα χριστιανοί ορθόδοξοι, μιλούσαν την αλβανική στην ελληνική επικράτεια. Όπως παραδόξως, το 1951 εμφανίζονται 22.207 χριστιανοί ορθόδοξοι με μητρική γλώσσα την αλβανική¹. Το χαρακτηριστικό αυτό παράδειγμα για τη χρήση της αλβανικής/αρβανίτικης στην Ελλάδα δείχνει την αμηχανία των ελληνικών διοικήσεων απέναντι στο φαινόμενο της πολυγλωσσίας στην Ελλάδα, αμηχανία που συνεχίζει να υφίσταται.

Οι αριθμοί των ομιλητών δεν είναι βέβαια το ζητούμενο του παρόντος άρθρου. Αντικείμενό του είναι μια σύντομη περιγραφή της γλωσσικής ετερότητας στη σημερινή Ελλάδα, καθώς και μια πρώτη σκιαγράφηση των τάσεων που υπάρχουν στους ομιλούντες τις γλώσσες αυτές. Εδώ δεν εξετάζονται οι ομάδες των Τσιγγάνων, που στη μεγάλη τους πλειοψηφία μιλούν ποικιλίες της ρομανί², αν και αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα πολιτών που έχουν διαφορετική μητρική γλώσσα. Ακόμη, δεν μελετώνται οι κοινότητες των Εβραίων και των Αρμενίων. Θεωρούμε ότι οι διαφορετικές ιστορικές πορείες αυτών των κοινοτήτων επιβάλλουν την ξεχωριστή τους εξέταση. Τέλος θα προσπεράσουμε τους ελάχιστους εκείνους ομιλητές που μιλούν ακόμη κούρδικα, δυτικά αρμαϊκά, αραβικά, αρμενικά, ρώσικα και ιταλικά κυρίως³.

Το κείμενο που ακολουθεί υιοθετεί την άποψη ότι: «η ύπαρξη μειονοτικών γλωσσών δεν στοιχειοθετεί μηχανιστικά την ύπαρξη γλωσσικών μειονοτήτων»⁴.

Η πολυγλωσσία στην Ελλάδα, αν και μειωμένη σε αριθμούς ομιλητών σημαντικά σε σχέση με παλαιότερα, εξακολουθεί να υπάρχει. Η συρρίκνωση αυτή, πολυποικίλη στα αίτιά της, δεν είναι ένα φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών, ή έστω του αιώνα μας, αλλά πηγαιίνει αρκετά πίσω στη δημιουργία του ελληνικού κράτους και ακόμη παλαιότερα. Η ειδική θέση της ελληνικής γλώσσας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το προνομιακό της καθεστώς στο *Rum millet* προκάτελε την πολιτική του νεοσύστατου κράτους για γλωσσική ομοιογένεια. Έτσι υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για χωριά του νομού Αχαΐας που εγκαταλείπουν τα αρβανίτικα στα μέσα του περασμένου αιώνα⁵, αλλά και για χωριά του νομού Ηλείας που τουλάχιστον εδώ και σαράντα χρόνια δεν μιλούν αρβανίτικα⁶, ή για τους άλλοτε πολυπληθείς ομιλητές της αρβανίτικης στη Λακωνία που στις μέρες μας είναι ελάχιστοι υπέργηροι⁷. Ανάλογα παραδείγματα θα μπορούσαν να δοθούν και για όλες τις άλλες γλώσσες που μιλούνται στην Ελλάδα.

Εδώ ας επισημανθεί η μοναδική εξαίρεση των τουρκικών της μειονότητας της Θράκης, που αν και «χάνει» εδώ και 80 χρόνια λόγω της μετανάστευσης προς την Τουρκία, κερδίζει ομιλητές από τα νοτιοσλαβικά ιδιώματα και τη ρομανί, μέσα βέβαια στους κόλπους της μειονότητας.

Οι γλωσσικές ομάδες

α) Οι αρβανιτόφωνοι της κεντρικής και νότιας Ελλάδας και οι αλβανόφωνοι της βόρειας Ελλάδας.

Αν και το σύνολο των κοινοτήτων ομιλεί ιδιώματα που ανήκουν στην τοσκική διαλεκτική ομάδα, η διαφορετική ιστορική πορεία αυτών των κοινοτήτων επιβάλλει την ξεχωριστή τους προσέγγιση.

Τα αρβανίτικα της νοτιότερης Ελλάδας, εξελισσόμενα επί αιώνες χωρίς επαφή με τον κύριο όγκο των αλβανόφωνων κοινοτήτων και συνεχώς επηρεαζόμενα στη μορφοφωνολογία από τα ελληνικά, υποστηρίζεται από αρκετούς ότι απέκτησαν *separate status* από τα αλβανικά⁸. Παρόλη τη συνεχή συρρίκνωση και από την άποψη της γεωγραφικής έκτασης, οικισμοί που μιλούν αρβανίτικα απαντώνται σε αρκετές περιοχές και σήμερα ακόμη. Η μεγάλη πλειοψηφία των χωριών

της Αττικής είναι αρβανίτικα, αν και η εικόνα αυτή σήμερα έχει αλλάξει από την τεράστια συγγέντρωση του πληθυσμού. Σε ένα μεγάλο τμήμα της επαρχίας Καρυστίας, στο μεγαλύτερο κομμάτι της επαρχίας Θηβών και σε κάποια χωριά της επαρχίας Λειβαδιάς, στο νομό Κορινθίας (κυρίως στο ανατολικό τμήμα του), σε διαφορετικές περιοχές του νομού Αργολίδας, στο νοτιοανατολικό άκρο του νομού Φθιώτιδας και σε λίγα χωριά του νομού Αχαΐας και Μεσσηνίας, εξακολουθούν να ακούγονται αρβανίτικα. Ακόμη βέβαια και στην επαρχία Τροιζηνίας, αλλά και σε νησιά του Σαρωνικού καθώς και στην Άνδρο η γλώσσα μιλιέται ακόμη. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι επαρκείς ομιλητές είναι άνω των 50 χρονών, τουλάχιστον στις περιοχές που η γλώσσα είναι πιο ζωντανή. Ήδη στη δεκαετία μας τα παραδείγματα της οριστικής εγκατάλειψης της αρβανίτικης γλώσσας έρχονται από περιοχές της Πελοποννήσου. Στη δεκαετία του ογδόντα, μέσω κυρίως των αρβανίτικων συνδέσμων, παρατηρήθηκε κάποια κίνηση για τη διάσωση της γλώσσας, ουσιαστικά στην Αττική, τη Βοιωτία και την ανατολική Κορινθία, δηλαδή στις περιοχές που η γλώσσα είναι πιο ζωντανή και οι πληθυσμοί πιο συμπαγείς, χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα παρόλα αυτά. Εκδηλώσεις με αρβανίτικα τραγούδια σε πόλεις και χωριά των παραπάνω περιοχών, ένα περιοδικό με κείμενα και στα αρβανίτικα και η κυκλοφορία κάποιων τραγουδιών και ελάχιστων βιβλίων ήταν τα σημαντικότερα από αυτές τις προσπάθειες. Εξωγενείς παράγοντες κυρίως, όπως το Μακεδονικό και η απαίτηση για διάκριση από τους Αλβανούς οικονομικούς πρόσφυγες, σταμάτησαν αυτές τις προσπάθειες γύρω στο 1990. Σήμερα παρατηρείται μια εκ νέου προσπάθεια, αλλά είναι αμφίβολο αν θα έχει αποτέλεσμα, αφού φαίνεται ότι οι ομιλητές δεν ενδιαφέρονται για τη διάσωση και καλλιέργεια της γλώσσας. Αρκετοί ερευνητές επισημαίνουν την ταχεία υποχώρηση των αρβανίτικων την τελευταία εικοσαετία⁹.

Οι αλβανόφωνες κοινότητες της βόρειας Ελλάδας απαντώνται από το νομό Έβρου μέχρι το νομό Πρεβέζης. Το σημαντικότερο τμήμα των πληθυσμών κατοικεί στο νομό Θεσσαλονίκης κυρίως, αλλά και στο νομό Πρεβέζης. Η γλώσσα μιλιέται ακόμη και στο νομό Ιωαννίνων. Κάποιοι οικισμοί του νομού Έβρου, λίγοι του νομού Σερρών και μερικά ακόμη χωριά συμπληρώνουν την εικόνα της αλβανοφωνίας στη βόρεια Ελλάδα. Γενικά παρόλη την «εντονότερη» αλβανοφωνία σε σχέση με τη νότια Ελλάδα, αφού μπορεί κανείς να συναντήσει αρκετούς επαρκείς ομιλητές από 30 ετών, καμιά πρωτοβουλία ή διάθεση δεν διαφαίνεται για τη διάσωση της γλώσσας. Αν και η υποχώρηση φαίνεται βραδύτερη, από ότι στο «νότο», η προσπάθεια απόκρυψης της διαφορετικότητας, είναι εντονότερη. Το παραπάνω δεν οφείλεται στις διοικητικές ενοχλήσεις, οι οποίες ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερες στις κοινότητες αυτές, ακόμη και στην πολυπληθή κοινότητα της Ηλείας.

Η τελευταία, αν και γεωγραφικά συμπαγής και γλωσσικά ζωντανή περιοχή, είναι από τις λίγες περιπτώσεις στον ελληνικό χώρο, όπου καμία προσπάθεια διάσωσης της γλώσσας δεν έχει εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια¹⁰.

β) Οι βλαχόφωνοι

Αν και η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού εντοπιζόταν κάποτε στις ιστορικές του εγκαταστάσεις, οι συνεχείς μετακινήσεις από τις αρχές του αιώνα, αλλά κυρίως μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ουσιαστικά ελαχιστοποίησαν τους κατοίκους των άλλοτε πολυπληθών περιοχών. Σήμερα μπορούμε να πούμε ότι τα βλάχικα είναι μια γλώσσα που μιλιέται στις πόλεις με την έννοια ότι το μεγαλύτερο μέρος των ομιλητών ζει σε κωμοπόλεις ή πόλεις. Η υποχώρηση φαίνεται να μην είναι τόσο ταχεία, με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μη εγκατάλειψης της γλώσσας, όταν οι ομιλητές εγκαθίστανται σε άλλο μέρος. Σε ελάχιστα χωριά των νομών Θεσσαλονίκης, Κοζάνης, Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρέβεζας, Καστοριάς αλλά και άλλων νομών, σε λίγα χωριά των νομών Δράμας, Κιλκίς, Μαγνησίας, Αιτωλοακαρνανίας, Πέλλης, σε μερικά των νομών Σερρών, Φλώρινας, Γρεβενών, Πιερίας και Ημαθίας, και σε αρκετά των νομών Ιωαννίνων, Τρικάλων και Λάρισας τα βλάχικα ακούγονται αρκετά και στις μέρες μας. Κάποιες από τις πρωτεύουσες αυτών των νομών συγκεντρώνουν τη μεγάλη πλειονότητα των ομιλητών σήμερα. Πέρα από την Αθήνα, σημαντικό αριθμό βλαχοφώνων συγκεντρώνουν τα Τρίκαλα και η Καλαμπάκα, τα Γιάννινα και το Μέτσοβο, η Λάρισα και ο Τύρναβος, η Κατερίνη, η Βέροια και η Πρέβεζα. Σε αρκετές ακόμη πόλεις της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και του δυτικότερου μέρους της Μακεδονίας ένα μέρος του πληθυσμού ομιλεί ή κατανοεί την αρωμουνική.

Σε αρκετές περιπτώσεις τα βλάχικα μαθαίνονται αρκετά νωρίς στο οικογενειακό περιβάλλον, έτσι ώστε σήμερα να συναντούμε επαρκείς ομιλητές σε όλες τις ηλικίες σε μερικές των προαναφερθεισών περιοχών.

Κυρίως μετά το 1981 παρουσιάζεται μια έντονη σχετικά με τις άλλες ομάδες δραστηριότητα για τη διατήρηση του ιδιαίτερου πολιτισμού και της γλώσσας. Σήμερα τα βλάχικα εκπροσωπούνται με μια σειρά εκδόσεων που μεγαλύτερο ή μικρότερο κομμάτι τους είναι γραμμένο στην αρωμουνική (=βλαχική), καθώς και μια σειρά δίσκων και κασετών που συνεχίζουν να κυκλοφορούν και να πωλούνται. Από τα τοπικά πανηγύρια μέχρι τις εκδηλώσεις συλλόγων στην Αθήνα, τα βλάχικα τραγούδια ακούγονται αρκετά συχνά. Κάποιοι από τους τοπικούς συλλόγους προτείνουν τη λήψη συγκεκριμένων θετικών μέτρων για τη γλώσσα, κάτι όμως που προκαλεί έντονες αντιδράσεις του μεγαλύτερου μέρους των συλλόγων¹¹. Φαίνεται όμως ότι οι ομιλητές της αρωμουνικής, ως σύνολο, διάκινεται ευνοϊκά στη διάσωση της γλώσσας τους¹². Η Ελλάδα επίσης, είναι ουσιαστικά η μόνη χώρα όπου επιζεί

η μεγλενίτικη βλάχικη γλώσσα¹³. Με σημαντικότερη εξάπλωση άλλοτε, σήμερα μιλιέται σε ελάχιστα χωριά των νομών Πέλλας και Κιλκίς.

γ) οι [σλαβο-]μακεδονόφωνοι/βουλγαρόφωνοι

Παρόλες τις λιγότερο ή περισσότερο εθελούσιες εξόδους του σλαβόφωνου πληθυσμού, που αρχίζουν κυρίως μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στην Ελληνική επικράτεια, με τελευταία αυτή του 1944-49, ένα, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο, υπολογίσιμο κομμάτι του πληθυσμού της Μακεδονίας εξακολουθεί να μιλά ή έστω να καταλαβαίνει τα «ντόπια»¹⁴. Αφήνοντας τους γλωσσολόγους, μετά την πολιτική, να καθορίσουν τις όποιες διαφορές και όρια των μακεδονο-βουλγα-

ρικών νοτιοσλαβικών ιδιωμάτων, πρέπει να τονίσουμε ότι ο ίδιος ο πληθυσμός αποκαλεί τη γλώσσα του είτε «μακεδονικά» είτε «βουλγάρικα».

Οι πιέσεις που δέχτηκαν οι ομιλητές, ακόμη και πριν την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος, ήταν οι εντονότερες σε σχέση με άλλες γλωσσικές ομάδες. Αρκετές φορές οι Αρχές έφτασαν στη βία και την ωμή καταπίεση, υπολείμματα της οποίας επέζησαν μέχρι και το 1974. Μετά το 1981, κυρίως, ελλιώνεται σημαντικά το πλέγμα των απαγορεύσεων σχετικά με τη χρήση της γλώσσας.

Σήμερα, σε ένα σημαντικό μέρος των νομών Φλώρινας, Πέλλας και Καστοριάς, στην επαρχία Εορδαίας του νομού Κοζάνης, στην επαρχία Νάουσας του νομού Ημαθίας, σε αρκετά χωριά των νομών Θεσσαλονίκης και Σερρών, και σε λίγα χωριά των νομών Κιλκίς και Δράμας τα «ντόπια» εξακολουθούν να μιλιούνται.

Η γλώσσα διατηρείται περισσότερο στη Δ. Μακεδονία, αλλά δεν θα ήταν έξω από την πραγματικότητα η παραδοχή ότι κάθε χωριό αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση¹⁵. Γενικεύοντας για τη Δ. Μακεδονία θα λέγαμε ότι οι καθημερινοί ή ευκαιριακοί χρήστες της γλώσσας είναι άνω των 40 ετών, αν και

επαρκείς ομιλητές συναντώνται σε όλες τις ηλικίες, ανάλογα με την περιοχή. Ειδικά για το μεγαλύτερο μέρος του νομού Καστοριάς οι επαρκείς ομιλητές εντοπίζονται από την ηλικία των 30. Πάντως οι ομιλητές γρήγορα εγκαταλείπουν τη γλώσσα όταν μετακινούνται σε πόλεις, κάτι όμως που φαίνεται να μετριάζεται τα τελευταία χρόνια¹⁶.

Μετά το 1981 παρατηρείται μια τάση, κυρίως στις μεγαλύτερες ηλικίες για διατήρηση της γλωσσικής και πολιτιστικής ιδιαιτερότητας στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία. Τα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι σε αυτή την τάση συμμετέχουν αρκετοί νεότεροι, παρόλες τις διοικητικές ενοχλήσεις, ή την εγγαραγμένη φοβία. Η ΜΑΚΙΒΕ (Μακεδονική Κίνηση Βαλκανικής Ευημερίας) και το εκλογικό της σχήμα Ουράνιο Τό-

ξο, φαίνεται ότι μάλλον χάνουν μια ευρύτερη συμπαράσταση του πληθυσμού, προσανατολιζόμενοι στην έκφραση μιας μακεδονικής εθνικής ταυτότητας.

Από την άλλη, μια σειρά πολιτιστικών συλλόγων στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία δραστηριοποιούνται στην καύθυνση της διάσωσης και καλλιέργειας της γλώσσας, αν και με δειλά βήματα¹⁷.

Τέλος αξ αναφέρουμε ότι υπολείμματα των τοπικών βουλγαρόφωνων ορθόδοξων πληθυσμών, αν και με μεγάλη υποχώρηση στη χρήση της γλώσσας, απαντώνται σε ελάχιστα χωριά στο νομό Έβρου και Ξάνθης. Διαφορετική είναι η περίπτωση των Τρακαρνούκιδων, σλαβόφωνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, που κατοικούν σε λίγα χωριά στη Β. Ελλάδα και γενικά μιλούν τη γλώσσα τους.

δ) Οι τουρκόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία προέρχονται από τους προσφυγικούς πληθυσμούς που ζούσαν στην Τουρκία. Με διαφορές στη γλώσσα και τον πολιτισμό, ανάλογα με τον τόπο καταγωγής, διακρίνονται στις παρακάτω μεγάλες ομάδες:

- (Μ) Παφραλήδες. Αποκαλούνται οι τουρκόφωνοι από τη Μπάφρα και την περιοχή της, αλλά και την ευρύτερη περιφέρεια του Πόντου.

- Καραμανλήδες. Όχι μόνο οι τουρκόφωνοι της Καππαδοκίας, αλλά γενικά του εσωτερικού της Μικράς Ασίας αποκαλούνται έτσι.

- (Μ) Προσαλήδες. Οι τουρκόφωνοι που προέρχονται από την περιφέρεια της Προύσας.

- Γκαγκα(β)ούζοι. Προέρχονται από την περιοχή της Αδριανούπολης και σήμερα είναι εγκαταστημένοι κυρίως στο νομό Έβρου¹⁸.

Ας σημειώσουμε εδώ ότι τουρκόφωνα χωριά υπήρχαν διάσπαρτα σε όλο το μικρασιατικό χώρο, αρκετές δε φορές γειτνιάζοντα με ελληνόφωνα.

Μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών αρκετές από αυτές τις κοινότητες διατηρούσαν ένα είδος «πολιτιστικής αυτονομίας»¹⁹, η δε γνώση της ελληνικής ήταν περιορισμένη, σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα και στα αστικά κέντρα, μέχρι τη δεκαετία του 1950.

Στους νομούς Δράμας, Σερρών, Καβάλας, Κοζάνης, Θεσσαλονίκης αλλά και Πέλλας είναι εγκαταστημένο ένα μεγάλο κομμάτι των τουρκόφωνων. Σε όλη τη Βόρεια Ελλάδα, αλλά και στο λεκανοπέδιο της Αττικής εγκαταστάθηκε επίσης ικανός αριθμός τουρκόφωνων. Θα λέγαμε ότι όπου στην Ελλάδα απαντώνται πρόσφυγες υπάρχει και το τουρκόφωνο «κομμάτι» τους.

Σε αρκετά χωριά της Β. Ελλάδας επαρκείς ομιλητές ηλικίας 40 χρόνων δεν είναι η εξαίρεση αν και η διαφορά ανά περιοχή αλλά και ομάδα καταγωγής είναι μεγάλη. Πάντως σε ορισμένα χωριά, ακόμη και παιδιά της σχολικής ηλικίας γνωρίζουν σχετικά επαρκώς την τουρκική. Αν και οι ομάδες αυτές μπορούμε να πούμε ότι δεν δέχθηκαν ουσιαστικά διοικητικές ενοχλήσεις για εγκατάλειψη της γλώσσας, κανένα ενδιαφέρον –εκτός εξαιρέσεων– δεν φαίνεται για τη διάσωση και καλλιέργειά της. Παραδόξως ενώ οι τουρκικές κασέτες και βιντεοκασέτες κυκλοφορούν ευρέως σε σπίτια και καφενεία, η δική τους πολιτιστική και γλωσσική ιστορία και παραγωγή, όταν ξεπερνά τα όρια του χωριού ή της συνοικίας, απορρίπτεται²⁰.

ε) Οι τουρκόφωνοι μουσουλμάνοι

Η τουρκική γλώσσα στη Θράκη συνιστά τη μόνη de jure αναγνωρισμένη μειονοτική γλώσσα στην Ελλάδα. Εδώ και μερικές δεκαετίες η τάση εξάπλωσης της τουρκικής στη μειονότητα επιτυγχάνεται. Πάντως αυτή η διαδικασία έχει τις ρίζες της πολύ παλαιότερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα τουρκικά, εκτός των Τούρκων, είναι η μητρική γλώσσα και για αρκετούς που, είτε από την ίδια τη μειονότητα είτε από το ελληνικό κράτος, χαρακτηρίζονται Τσιγγάνοι, οι οποίοι αν και διακριτοί πολιτισμικά από τους υπόλοιπους, γλωσσικά διακρίνονται σε τουρκόφωνους και ρομανίφωνους. Επίσης

τα τουρκικά είναι πλέον η μητρική γλώσσα και για αρκετούς «μουσουλμάνους» πομακικής καταγωγής (βλ. παρακάτω). Η γλώσσα επικοινωνίας μεταξύ των μειονοτικών είναι η τουρκική, κάτι που προϋπήρχε της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (τουρκικά-ελληνικά). Όλη η πεδινή περιοχή του νομού Ροδόπης (και μέρος της ορεινής), λίγα χωριά και η πόλη στο νομό Ξάνθης και το νοτιοδυτικό μέρος κυρίως του νομού Έβρου συνιστούν τις παραδοσιακές περιοχές τουρκόφωνας, σαφώς διευρυμένες σήμερα. Σημαντικός αριθμός τουρκόφωνων, επί το πλείστον Τσιγγάνων, κατοικεί πλέον στο λεκανοπέδιο της Αττικής και στη Θεσσαλονίκη.

Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού προσανατολίζεται προς την κατάκτηση της επίσημης τουρκικής γλώσσας, θεωρώντας τη διάλεκτό του υποδεέστερη.

Αναφέρουμε τέλος ότι τα τουρκικά είναι η μητρική γλώσσα και των μουσουλμάνων στην Κω και ενός μέρους τους στη Ρόδο, αλλά δεν υπάρχει τουρκόφωνη εκπαίδευση και στα δύο νησιά, όπως άλλωστε παντού εκτός της Θράκης.

στ) Οι βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι

Γνωστοί ως Πομάκοι εντός και εκτός ελληνικών συνόρων, αποτελούν ένα μέρος του άλλοτε σημαντικού σλαβόφωνου μουσουλμανικού πληθυσμού που ζούσε εκτός της Θράκης και στη Μακεδονία²¹. Αν και η εγκατάλειψη της σλαβοφωνίας υπήρξε «προνόμιο» των λίγων στην ύστερη τουλάχιστον Οθωμανική εποχή και στα πρώτα χρόνια της προσάρτησης της Θράκης στο ελληνικό κράτος, μετά το 1950 εμφανίζονται, όχι για ένα μόνο λόγο, οι τάσεις εγκατάλειψης της γλώσσας σε επίπεδο χωριών.

Ιστορικά κατείχαν τους ορεινούς όγκους των νομών Ξάνθης και Ροδόπης. Σήμερα όλη σχεδόν η περιοχή βόρεια της πόλης κατοικείται από «Πομάκους», ενώ ένα σημαντικό μέρος τους ζει πλέον στην Ξάνθη και τα γειτονικά χωριά. Τα ορεινά του νομού Ροδόπης έχουν σήμερα ελάχιστο πληθυσμό, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τις σχετικά πρόσφατες εγκαταστάσεις τους στο νομό Έβρου. Οι διάλεκτοι της Ροδόπης που μιλούν, έχουν υποχωρήσει περισσότερο στο νομό Ροδόπης και Έβρου, προς όφελος της τουρκικής, όπου απαντώνται χωριά στα οποία οι επαρκείς ομιλητές είναι άνω των 35-40 χρόνων. Ας σημειωθεί ότι στους δύο αυτούς νομούς ο τουρκόφωνος πληθυσμός πλειοψηφούσε από παλαιά. Οι περιοχές που χάνουν τη γλώσσα ήδη είχαν απωλέσει σημαντικό μέρος από το νοτιοσλαβικό τους λαϊκό πολιτισμό, κάτι που επιτάχυνε τη διαδικασία. Φαίνεται ότι η, ελλειπής ούτως ή άλλως, τουρκόφωνη – όπως για όλη τη μειονότητα – εκπαίδευση, μικρό ρόλο έπαιξε στην εγκατάλειψη της γλώσσας. Η εντονότερη προσπάθεια της ελληνικής διοίκησης τα τελευταία χρόνια για «διάσπαση» της μειονότητας, μάλλον επέτεινε την παραπάνω διαδικασία. Σπουδαιότερος παράγοντας είναι η, όχι και τόσο πρόσφατη ταύτισή τους με την τουρκική εθνική ταυτότητα²². Πάντως αρκετά πρόσφατα διατυπώνεται

και η άποψη ότι «αν και Τούρκοι μπορούμε να μιλάμε και άλλη γλώσσα, όπως και οι Έλληνες άλλωστε».

Η περιγραφική αυτή παρουσίαση, φωτογραφίζει όψεις της πολυγλωσσίας στη σημερινή Ελλάδα. Βέβαια την υποχώρηση των ιστορικών γλωσσικών ομάδων «αναπήρωσε» η παρουσία των αποκαλούμενων νέων μειονοτήτων στη χώρα μας, επιβεβαιώνοντας την πολυγλωσσική υπόσταση όλων σχεδόν των εθνικών κρατών, σε αντίθεση συνήθως με την ακολουθούμενη πολιτική. Αν μάλιστα αναλογιστούμε τις εναγώνιες προσπάθειες των κρατών για την επιβολή μιας διαλέκτου ως επίσημης κρατικής-εθνικής γλώσσας, το εθνικό/γλωσσικό ιδανικό μοιάζει να σκοντάφτει συνεχώς.

Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που στηρίζει την ύπαρ-

ξη των περιφερειακών γλωσσών στους κόλπους της, είναι ένας παράγοντας που ενδεχομένως να λειτουργήσει καταλυτικά. Αν και ήδη κάποιες από τις γλωσσικές ομάδες εκμεταλλεύονται αυτές τις δυνατότητες, ας μην ξεχνάμε ότι έχουμε να κάνουμε στην Ελλάδα με μια «βαλκανικού τύπου πολυγλωσσία», αρκετά διαφορετική στο ιστορικό της πλαίσιο. Θα κλείσουμε με μια διαπίστωση που κατατίθεται σε πρόσφατη μεγάλη μελέτη για τις μειονοτικές γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: «η ανάλυση των μεταβλητών αποδεικνύει ότι οι γλωσσικές ομάδες που μπορούν να διατηρηθούν είναι εκείνες που έχουν σημαντική κρατική στήριξη, η οποία ενεργοποιεί και προωθεί τις διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της κοινωνίας των πολιτών... Από την άλλη, η μεγάλη πλειοψηφία των γλωσσικών ομάδων υποφέρει όχι μόνο από τη έλλειψη παρόμοιας στήριξης, αλλά, μερικές φορές, ακόμα και από την ανοιχτή εχθρότητα που εκδηλώνεται απέναντι στην ύπαρξή τους και τις δραστηριότητές τους»²³.

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια πολύ περιληπτική διατύπωση ορισμένων κεφαλαίων της εργασίας για την παρουσία των

μειονοτικών γλωσσών στην Ελλάδα που εκπόνησε το Κ.Ε.Μ.Ο. (Κέντρο Έρευνας Μειονοτικών Ομάδων) για λογαριασμό του Ευρωμωσαϊκού. Μια διευρυμένη εκδοχή της εργασίας αυτής θα κυκλοφορήσει στο τέλος του έτους.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνόγλωσση Αναγνωστάκης Η.-Μπαλά Ε., *Η Καππαδοκία των «ζώντων μνημείων»*, εκδόσεις Πορεία, Αθήνα, 1990.
 Αναστασιάδου Γ. Ι., «Χάι-χουρουμ. Αρμενόγλωσσοι Έλληνες», *Μικρασιατικά Χρονικά* IV, 1948, σσ. 37-48.
 Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τομ. 2, Αθήνα, 1857.
 Βακαλόπουλος Κ., *Το Μακεδονικό Ζήτημα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989.
 Γκιάκας Γ., *Τα αρβανίτικα τραγούδια του Κάβο Ντ'Όρο*, Αθήνα, 1962.

Γιοχάλας Τ., *Αλβανολογία και ερασιτεχνισμός*, Ε.Ε.Σ.ΝΑ.Ε., Αθήνα, 1988.
 Ζεργάνης Ε., *Οι μουσουλμάνοι Αθηναίοι της Θράκης*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1994.
 Hampold N.G.L., *Ήπειρος*, Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, τομ.3, Αθήνα, 1971.
 Θεοχαρίδης Π., *Γραμματική της Πομακικής γλώσσας*, Αίγιαιος, Θεσσαλονίκη, 1996.
 Κανακίδου Ε., *Η εκπαίδευση στη Μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1994.
 Κούφης Π., *Λαογραφικά Φλώρινας-Καστοριάς*, Αθήνα, 1996.
 Κραϊνίτη Β., *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας*, Αθήνα, αχρονολόγητο.
 Κωστόπουλος Τ. κ.ά., *Μακεδονικό ζήτημα-Ελληνικός εθνικισμός, εκδ. κίνησης αριστερών φοιτητών Ιστορικού-αρχικού*, Αθήνα, 1992.
 Λαμπρινίδου Μ. Γ., *Ιστορικά σελίδες (1320-1821). Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον*. Ύδρα-Σπέτσαι, Αθήνα 1907.
 Ανατύπωση Β.Δ. Καραβίας, Αθήνα, 1992.
 Λιθοξόου Δ., «Η μητρική γλώσσα των κατοίκων του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών», *Θέσεις*, τευχ. 38, 1-3/1992, Αθήνα, σσ. 39-63.
Μπέσα, περιοδική έκδοση του Αρβανίτικου Συνδέσμου Ελλάδος, Αθήνα, τευχ. 1 (8/1983) -τευχ. 33 (6/1994).
 Μπότσαρης Μ., *Λεξικόν της Ρωμαϊκής και Αρβανιτικής απλής*. Φιλολο-

γική έκδοση του αντόγραφο από τον Τ. Γοχάλα, Αθήνα, 1993.
 Παδιώτης Γ., *Τραγοῦδια Φαρσαριωτών -αρβαντιόβλαχων-*, Εταιρεία Αρωμανικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1991.
 Παπαγεωργίου Μ., *Παραμύθια. Από μύθους αρχαίων ελληνικών ποιητικών έργων που χάθηκαν και άλλα παραμύθια του βλαχόφωνου χωριού Σκρα (Λιούμνισα)* Α, Β, Θεσσαλονίκη, 1984.
 Σολταριδής Σ., *Η Δ. Θράκη και οι Μουσουλμάνοι*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1990.
Ταυτότητες στην Μακεδονία, Παπαζήσης, Αθήνα, 1997 (συλλογικό).
 Τσίγκος Α., *Κείμενα για τους Αρβανίτες*, Αθήνα, 1991.
 Φωτιά Π., *Οι Πομάκοι της Δυτικής Θράκης*, Μ.Ο.Κ. Κομοτηνή, 1978.

2. Ξενόγλωσση

Van Boeschoten R., *Minority Languages in Northern Greece. Study visit to Florina, Aridaea, Report to the European Commission*, September 1993.
 Capidan T., *Meglenoromanii*, Bucuresti, 1925.
 Cvijic J., *Remarques sur l' ethnographie de la Macédoine*, Paris, 1907.
 Drvosanov V., *Dijalektite vo Egejckot del na Makedonija, Narodnara Kultura na Egejcka Makedonija*, Mica, Skopje, 1992, σσ. 69-89.
 Karakasidou A., «Politicizing culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia», *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 11, 1993, σσ. 189-202.
 Kramer J. et al., *Dialektologische Forschungen bei den Aromunen in Frohjahr 1976*, Balkan Archiv, σσ. 7-78.
 Kancev V., *Makedonija, Etnografija I Statistika*, Sofia, 1900.
 Mojsov L., *Makedoncie vo Egejcka Makedonija*, Mica, Skopje, 1989.
Nova Zora, Politicko Spisanie na Vinozito, τεύχ. Ι, Φλώρινα, 1997.
Ourselves and Others. The development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912, Berg, Oxford, 1997 (συλλογικό).
 Papahagi T., *Dictionarul Dialectul Aromin*, Bucuresti, 1974.
 Philipson A., *Zur Ethnographie des Peloponnes*, Heft I-II, Peterman Mitteilungen, 1890.
 Salim R.-Arda O., *Bati Trakya türkuleri*, Gümülcine (Κομοτηνή), 1994.
 Simovski T., *The inhabited places in Aegean Macedonia*, Skopje, 1979.
 Trudgill P., «The Ausbau sociolinguistics of Greece», *Plurilinguistics* 4, June 1992.
 Tsitsipis L., «Terminal-fluent speaker interaction and the contextualization of deviant speech», *Journal of Pragmatics*, vol. 15, No. 2, Amsterdam, Feb 1991, σσ. 153-173.
 Tonev V., «From the past of Bulgarian-Greek relations on the Western Black Sea coast», *Balkan Studies* 25-2, 1984.
 Wace A.-Thompson M., *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1989.
 Weigand G., *Die Aromunen*, Leipzig, 1888.
 Weigand G., *Vlacho-Meglen*, Leipzig, 1892.
 Wilkinson H.R., *Maps and Politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, University Press, Liverpool, 1951.
 Winniffrith T.J., *The Vlachs*, Duckworth, London, 1987.
 ---, *Shattered Eagles*, Duckworth, London, 1995.
Zborlu a Nostru, revista culturala aromaneasca, Freiburg (τρομηνιαίο).
Zora, τεύχ. 1-5, περιοδική έκδοση της «Μακεδονικής Κίνησης Βαλκανικής Ενημερίας. Από το τεύχος 6 (1/1996) ως σήμερα Πολιτική Επιθεώρηση του Ουράνιου Τόξου, Αριδαία.
 Balta E., *Karamanlidika. Nouvelles additions et compléments I*, Αθήνα, 1997.
 Mazon A., *Contes Slaves de la Macédoine Sud-occidentale*, Inst. D'Études Slaves, Paris, 1923.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια εικόνα των απογραφών και των αποτελεσμάτων τους βλ. ενδεικτικά Ath. Angelopoulos, «Population Distribution of Greece today according to Language», *Balkan Studies*, Vol. 20, 1, 1979, σσ. 130-132.

2. Για τις διαλέκτους της ρομανί που μιλιούνται στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά Marcel Courthiade, *Γλωσσολογικές διαστάσεις της γλώσσας Romani, Εκπαίδευση Τσιγγάνων - Ανάπτυξη διδακτικού υλικού*, Αθήνα, 1996, σσ. 97-110. Ένα μικρό κομμάτι από τους τσιγγάνους (εννοώντας πάντα τους ορθόδοξους) μιλά μακεδονοβουλγαρικές ποικιλίες και ελάχιστα τουρκικές.
 3. Αναφερόμαστε στους ελληνορθόδους αρμενόφωνους, αρκετά διακριτούς από την κοινότητα των Αρμενίων που ζει σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Όσο για τα δυτικά αραμαϊκά, αυτά υπήρξαν η γλώσσα ανταλλαγέντων προσφύγων από χωριά στις πηγές του Ευφράτη, νομός Malatya-Erzincan Ανατολικής Τουρκίας.
 4. Όπως ορθώς αναφέρεται στο «Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Δελφοί 1-3/11/1996, Επιστημονικό Διήμερο με θέμα Ελλάδα, Ευρώπη, Μειονότητες. Περίληψη πρακτικών και διατύπωση πορισμάτων, επιμέλεια Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, Αθήνα 1997, σ. 11. Στην σ. 14 επισημαίνεται ότι :«Ο διαχωρισμός μεταξύ γλωσσικών μειονοτήτων και μειονοτικών γλωσσών είναι κατ' αρχήν επιβεβλημένος. Οι πρώτες αποτελούν ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες, βασιζόμενες στην εσωτερική τους συνοχή και τους δεσμούς που συνδέουν τα μέλη, με πρωτεύοντα ρόλο να παίζει η μειονοτική γλώσσα, ενώ οι μειονοτικές γλώσσες προσδιορίζονται απλά από την εμπειρικά εντοπισμένη ύπαρξή τους έναντι της κυρίαρχης-επίσημης γλώσσας του κράτους».
 5. A. Philipson, *Zur Ethnographie des Peloponnes*, Peterman Mitteilungen, σσ. 33 επ.
 6. Μεταξύ άλλων βλ., Α. Τσίγκου, *Κείμενα για τους Αρβανίτες*, Αθήνα, 1991, σσ. 59-60.
 7. Από τα αποτελέσματα αδημοσίευτης επιτόπιας έρευνας που πραγματοποίησε ο Α. Εμπειρικός στην περιοχή, στοιχεία της οποίας ευγενικά μου γνωστοποίησε.
 8. Πολύτιμες και σε αυτό το ζήτημα είναι όλες οι εργασίες του Ρ. Trudgill. Μεταξύ άλλων, Ρ. Trudgill and G. Tzavaras, «Why Albanian-Greeks are not Albanians: Language Shift in Attica and Biotia», στο *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, edited by H. Giles, Academic Press, London, 1977, σσ. 171-184.
 9. Μοναδικές στην Ελλάδα είναι οι εργασίες του Α. Τσιτσιπή. Μεταξύ άλλων, L. Tsitsipis, «The Coding of Linguistic Ideology in Arvanitika (Albanian) Language. Shift: Congruent and Contradictory Discourse», στο *Anthropological Linguistics*, Vol 37, 4, Bloomington, Indiana, 1995, σσ. 541-577.
 10. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η παραγωγή κασετών με τραγοῦδια στην κάθε περιφερειακή γλώσσα, ή η κυκλοφορία στις κοινότητες κασετών από τα «ομόγλωσσα» γειτονικά κράτη που αποτελεί έναν γενικά ασφαλή δείκτη της γλωσσικής και πολιτιστικής κατάστασης της κάθε κοινότητας, μας δίνει στην περίπτωση αυτή την κυκλοφορία μόνο ενός τραγουδιού στη διάλεκτο της περιοχής.
 11. Η δυσανεξία της Διοίκησης ή μέρους της φαίνεται από τον τρόπο που διαρρέουν τα πρακτικά των συνεδριάσεων της ομοσπονδίας των συλλόγων. Ενδεικτικά βλ. εφημ. «Ο Στόχος» της 27-11-1996.
 12. Πρέπει να σημειωθεί ότι η μοναδική περίπτωση προσπάθειας αναβίωσης κάποιων μειονοτικών γλώσσας στην Ελλάδα σε χωριό που τείνει να συγείσει, προέρχεται από ένα βλάχικο χωριό της Β. Ελλάδας.
 13. Πολύ λίγοι ομιλητές απαντώνται και στην Π.Γ.Δ.Μ. Τα τέσσερα ιδιώματα που προήλθαν από τη λατινική της Βαλκανικής αποτελούν η αρωμουνική ((κουτσο) βλαχική), η ρουμανική(δακορουμανική), η μεγλενιτική και η ιτρορουμανική. Βλ. και Ν. Κατσάνης-Κ.. Ντίνας, *Γραμματική της Κοινής Κουτσοβλαχικής*, Θεσσαλονίκη, 1990. Για τους μεγλενίτες Βλάχους της Ελλάδας, Βλ. και Τ. J. Winniffrith, *The Vlachs. The History of a Balkan People*, Duckworth, London, 1987, σσ. 22-25.
 14. «nasi»(=τα δικιά μας) ή ντόπια αποκαλούν κυρίως οι ομιλητές την γλώσσα τους.
 15. Βλ. ενδεικτικά την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη που εξετάζει την πε-

ρίπτωση του χωριού Σοχός της Θεσσαλονίκης: Jane K. Cowan, Idioms of belonging: «Polyglot Articulations of Local Identity in a Greek Macedonian Town», στο *Qurselves and Others-The development of a Greek Macedonian cultural identity since 1912*, Berg, Oxford, 1997, σσ. 153-171. Στην εργασία αυτή επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, και το συχνό φαινόμενο της «απόρνησης» στους εκτός κοινότητας, τουλάχιστον από τους νεότερους, της γνώσης της γλώσσας.
 16. Συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Α. Εμπειρικός, σε έρευνες που πραγματοποίησε στους νομούς Φλώρινας και Πέλλας (ανέκδοτη).
 17. Το πρώτο βιβλίο με κείμενα και τραγοῦδια στη «δική μας μακεδονική γλώσσα», κατά την έκφραση του συγγραφέα, που είναι μια λαογραφική «παρουσίαση» του χωριού Άλωνα της Φλώρινας, εκδίδεται μόλις το 1994 στην Αθήνα. Για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι σλαβόφωνοι στην έκφραση πολιτιστικής και γλωσσικής ιδιαιτερότητας βλ. ενδεικτικά, ο Ιός της Κυριακής. «Οι μουσικές των μειονοτήτων-Εθνικές πα-

ραφωνίες», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 18-9-1994, καθώς και σε αρκετά τεύχη του περιοδικού ZORA που εκδίδει το Ουράνιο Τόξο.
 18. Γκαγκαούζοι ονομάζονται και οι ντόπιοι κάτοικοι των χωριών της Ν. Ζίχνης Σερρών, που συνιστούν και τη μόνη μη προσφυγική τουρκόφωνη ομάδα. Η τουρκική σε αυτά τα χωριά βρίσκεται σε μεγάλη υποχώρηση.
 19. Εννοώντας την «καραμανλίδικη» παράδοση, δηλαδή από την εκκλησιαστική λειτουργία στα τούρκικα μέχρι την έκδοση λογοτεχνίας στα τούρκικα (πάντα με ελληνικό αλφάβητο). Για μια πρώτη προσέγγιση βλ. Η. Αναγνωστάκης-Ε. Μπαλά, *Η Καππαδοκία των «ζόντων μνημείων»*, Πορεία, Αθήνα, 1990.
 20. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω παράδειγμα. Σε αφιέρωμα της Καθημερινής, κατά τα άλλα ευχάριστα τολμηρό παράδειγμα, όπου η τουρκοφωνία δεν αποκρύπτεται, οι συγγραφείς επανέρχονται στην απαγόρευση της ελληνικής γλώσσας και την εκ Δωριέων καταγωγή στην προσπάθειά τους να διορθώσουν τα «ελαττώματα» των κοινοτήτων. Το αφιέρωμα είναι όμως και μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις των τελευταίων ετών όπου παρατίθενται επίσημα έγγραφα της κοινότητας και ένα παραδοσιακό τραγοῦδι στα τούρκικα. Η κύρια αναφορά γίνεται στις κοινότητες της περιφέρειας της Σπάρτης (Isparta). Βλ. «Μικρά Ασία - Η άγνωστη Πισιδία», *Επτά Ημέρες - Η Καθημερινή*, 16/3/1997.
 21. Οι πληθυσμοί αυτοί από το νομό Καστοριάς μέχρι και το νομό Δράμας υπήχθησαν στους «αναταλλάξιμους», αφού, ως γνωστό, κριτήριο της ανταλλαγής υπήρξε η θρησκευτική και όχι η γλωσσική ένταξη.

22. Κάτι που φαίνεται «φυσιολογικό» για τις κοινότητες που ταυτίζονται με την ελληνική ταυτότητα.
 23. Βλ. *Η παραγωγή και η αναπαραγωγή των μειονοτικών γλωσσικών ομάδων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ευρωμωσαϊκό, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Βρυξέλλες, 1996.

